

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 10 Sayı: 49 Volume: 10 Issue: 49

Nisan 2017 April 2017

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ULUSLARARASI GÖÇTE ETNİSİTE VE TOPLUMSAL CİNSİYETE DAYALI İŞBÖLÜMÜ: HOPA ÖRNEĞİ

DIVISION OF LABOUR IN THE INTERNATIONAL MIGRATION IN COMPLIANCE WITH ETHNICITY AND GENDER: THE CASE OF HOPA

Kerem ÖZBEY*

Öz

Bu çalışma, uluslararası göç sürecinde yer alan göçmen işçilerin, göç edilen toplumdaki işgücü piyasasında etnisite ve toplumsal cinsiyete dayalı olarak nasıl bir işbölümü içerisinde yer aldıklarını anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, söz konusu işbölümünü, hem göçmen işçilerin hem de işverenlerin deneyimleri üzerinden anlamak mümkündür. Bu çalışmada, Gürcistan'dan Hopa'ya yapılan göç hareketinde, işgücü piyasasının düzensiz, kaçak ve enformel bir şekilde örgütlenmesine ve göçmen işgücünün etnisite ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine dayalı yapısına odaklanılmaktadır. Bu kapsamda, Hopa'daki işgücü piyasasının farklı iş kollarında çalışan 20 Gürcü işçi ve bu işçileri çalıştıran 8 işveren olmak üzere toplamda 28 kişi ile nitel araştırma yöntemi aracılığıyla derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Yapılan araştırmada, Türk ve Gürcü işçiler arasındaki etnisite ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün, çalışma biçimi, işe yüklenen anlam, zaman ve işin niteliğiyle ilgili sosyolojik dinamikler açısından farklılaştıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Göç, Etnisite, Toplumsal Cinsiyet, İşbölümü, Gürcü İşçiler.

Abstract

This study aims at understanding how the immigrant workers position themselves in the labour market of the society to which they migrated, in compliance with ethnicity and gender. Accordingly, it is possible to grasp the mentioned division of labour by considering the views of both immigrant workers and employers. In this study, I focus on the disorganized, illegal and informal characteristics of the labour market and the inequalities caused by ethnicity and gender of the immigrant workers in the case the labour migration from Georgia to Hopa, Turkey. Within this scope, a qualitative research was conducted in that twenty Georgian workers and eight employers were interviewed in the city of Hopa. As outcomes of this research, it needs to be stressed that, between Turkish and Georgian workers some important sociological differences found with regard to their views of performance, time, meaning and quality of work in compliance with their ethnicity and gender.

Keywords: International Migration, Ethnicity, Gender, Division of Labour, Georgian Workers.

Giriş

Kimlik, toplumu oluşturan bireyleri, grupları ve toplulukları tanımlamada merkezi bir yer tutmaktadır. Bireysel ve toplumsal boyutları içeren kimlik kavramı aracılığıyla sosyal ilişki ve etkileşim biçimlerini anlamak mümkündür. Bu açıdan kimlik, sosyolojik bir kategori olarak işlev görmektedir. Kimliğin sosyolojik tahayyülü, toplumsal ilişkilerde etkileşimsel, dinamik ve çok boyutlu bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu özellikleri nedeniyle kimliğin çeşitli görünümleri bulunmaktadır. Bu görünümlerin önde gelenlerinden biri etnisite temelinde kurgulanan etnik kimlik iken, diğeri de cinsiyet temelinde kurgulanan toplumsal cinsiyet kimlikleridir.

Etnisite ve toplumsal cinsiyet kimlikleri, toplumsal değişimin temel bir ögesini oluşturan göç sürecinin ayrılmaz parçalarını oluşturmaktadırlar. Göçmenler, sahip oldukları kimliklerini beraberinde göç ettikleri topluma taşımakta ve ev sahibi toplumun örgütlenme biçimi içerisinde sahip oldukları kimlikleri aracılığıyla ön plana çıkmaktadırlar. Ekonomik nedenlerin ağırlık kazandığı göç pratiğinde söz konusu kimlikler daha fazla belirgin hale gelmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın da temel inceleme ünitesini oluşturan uluslararası işgücü göçü, göçmen işçilerin etnik ve toplumsal cinsiyet kimliklerine dayalı işbölümünü içermektedir. Ayrıca bu çalışma, göçmen işgücünü kayıtdışı/kaçak çalıştıran işverenlerin de sözü edilen işbölümüne yönelik bakış açılarına odaklanmaktadır.

1990'lı yıllarda, Türkiye'nin küresel göç haritasındaki konumunda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerin ana unsuru ise, Türkiye'nin geleneksel göç veren bir ülke konumundan son yıllarda özellikle Doğu Avrupa'dan (genellikle düzensiz göç) geçiş alanı sağlayan ve göçmen istihdam eden bir ülke konumuna gelmesidir. Türkiye II. Dünya Savaşından sonra Almanya gibi ülkelere yoğun olarak göçmen işçi gönderirken, özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren, Avrupa'ya gitmek isteyen göçmenler için transit ülke

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

olmaya başlamış, 1990'lardan sonra ise, SSCB'nin çökmesi ile Türkiye'de çeşitli sektörlerde çalışan yabancı işçilere daha sık rastlanır hale gelmiştir (Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2011: 43). Ayhan Kaya'nın ifadesiyle, Türkiye bir yandan gelişmiş ülkeler grubunda bulunan Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği ülkeleri, Çin ve Rusya'dan göç alırken, diğer yandan Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Ukrayna gibi kendisinden daha az gelişmiş eski Doğu Blok'u ülkeler kaynaklı göç akımları ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu iki farklı göçmen akımında yer alan göçmenler çoğunlukla çalışma amaçlı nedenlerden dolayı Türkiye'yi tercih etmektedirler (Kaya, 2014: 14). Türkiye'yi tercih eden söz konusu ülkelere biri de, Gürcistan'dır.

Soğuk Savaşın son bulması ve Sovyet Blok'unun çökmesinin bir sonucu olarak, Gürcistan'ın sosyo-ekonomik açıdan yaşadığı çöküntü, bu ülke insanların başka ülkelere göçünü kaçınılmaz kılmıştır. Bir sınır komşusu olması nedeniyle Türkiye, özelde ise Hopa, Gürcü göçmen işçilerin ilk güzergâh ve uğrak yerlerinden birini oluşturmaktadır (Bkz. Özbey, 2016). Türkiye-Gürcistan sınır kapılarından biri olan Sarp Sınır Kapısı da, Gürcü göçmen işçiler açısından ekonomik sorunlardan kurtulmanın bir kapısı, bir diğer ifadeyle cankurtaran olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda, çalışmak amacıyla Hopa'ya göç eden Gürcü göçmen işçilerin, Hopa'daki işgücü piyasası içerisindeki konumlanmalarında etnik ve toplumsal cinsiyet kimliklerinin nasıl belirleyici olduğu ve göçmen işgücü ile yerli işgücü arasında ne tür sosyolojik farklılaşmaların olduğu bu araştırmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır.

1. Araştırmada Kullanılan Kavramların Tanımlanması

Araştırmada kullanılan kavramların tanımlanmasında, sırasıyla göç, uluslararası göç, etnisite, toplumsal cinsiyet ve işbölümü kavramlarının açıklanmasına yer verilmiştir. Çünkü sözü edilen kavramlar, araştırmanın temel sorunsalını açıklamada anahtar işlevi görmektedirler.

Göç; toplumsal değişimin temel bir ögesi olarak, geçmişten günümüze varlığını sürdürmektedir. Bireylerin, grupların ve toplulukların, siyasal, kültürel, ekonomik, çevresel ve toplumsal nedenlerle, buldukları yerden başka bir yere gerçekleştirdikleri bir nüfus hareketi olarak göç, değişik şekillerde ve farklı kategorilerle tezahür etmektedir. Yusuf Adıgüzel'e göre, insanlar, bireysel veya kitlesel bir biçimde, zorunlu veya gönüllü olarak, yaşadıkları yerin idari sınırından ayrılarak, başka bir idari sınırdaki yerleşim yerine, çeşitli sosyal sonuçlar doğuracak biçimde göç etmektedir. Göç, insanların sosyal, ekonomik, siyasal veya doğal nedenlerden dolayı coğrafi olarak yer değiştirmesi biçiminde tanımlanabilir (Adıgüzel, 2016: 1). Kemal Karpat'a göre, göçlerin en büyük etkisi kişiseldir. Göç, kişinin her alanda bilinçlenmesine yol açar. Göçmenler yeni yerleştikleri kasaba, şehir ve ülkede yaşam kültürüne yabancı olmalarının yanı sıra, sosyal yapının da en alt bölümlerinde yer alırlar. Göçmen bu yabancı ortamda her bakımdan marjinal bir durumda olduğunu anlar ve bu duruma nasıl ve neden düştüğünü, rasyonel olarak, yani aklını kullanarak anlamaya çalışır (Karpat, 2010: 82). Ancak göç olgusu, bireysel olduğu kadar, toplumsal bir boyuta da sahiptir. Seyla Benhabib'e göre, göçün nedenleri genellikle sadece kişisel ve özel durumlarla ilgili değildir. Örneklerin büyük çoğunluğunda, göçün temel nedenleri, yoksulluk, kıtlık ve ırk, din, etnik köken, dil, cinsiyet ve cinsel tercihin yanı sıra, etnik temizlik, soykırım, iç savaşlar, depremler, salgın hastalık ve benzeri durumlardan kaynaklanan zulümdür. Bu olaylar mültecilerin ve sığınmacıların yanı sıra göçmenler de yaratır (Benhabib, 2006: 147). Bireysel ve toplumsal boyutları bulunan göç, ulusal olduğu kadar, uluslararası bir bağlamda da şekillenmektedir.

Uluslararası göç; hem çok dinamik, karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur hem de sürekli devinim halindedir. Farklı bağlamlarda farklı şekiller alır ve farklı şekillerde gelişir. İçinde geliştiği bağlamın koşullarından etkilenir ve bu koşullardaki değişimle etkileşerek dönüşümler geçirir (Şirin-Öner, 2012: 13). Uluslararası göç son yarım yüzyılda beş kıtayı etki alanı içine alan, değişik faktörlere dayanan, ulus kavramını sorgulamayı sürdüren, demografik açıdan milyonlarca insanı kapsayan bir süreç olmaya devam etmektedir. Son elli yılda bu konu hemen hemen tüm gelişmiş ülkelerin sosyal bilimcileri tarafından ele alınmış, kuramsal açıdan irdelenmiş, güdülen siyasetle ilgili çözümler getirilmiştir (Abadan-Unat, 2006: 19). Uluslararası göç, bir ulus devletten diğerine gerçekleşen daimi bir hareketi ifade eder. Daha doğrusu uluslararası göç, çok sayıda bağ ile çok sayıda ulus devlet içindeki iki ya da daha çok konumu ve hareket edenlerle kalanlar arasındaki çeşitli bağları özetleyen, çok-boyutlu ekonomik, siyasal, kültürel ve demografik bir süreçtir (Faist, 2003: 30). Uluslararası göçler, yaşadığımız yüzyılda giderek küresel bir görünüme dönüşmektedir. İçinde bulunduğumuz çağ 'göçler çağı' olarak nitelleyen Stephen Castles ve Mark J. Miller'a göre, göç çağının ayırıcı özelliği uluslararası göçün küresel bir nitelik kazanmasıdır. Öyle ki, gittikçe daha fazla ülkeyi ve bölgeyi etkilemektedir ve bütün dünyayı etkileyen karmaşık süreçlerle birbirine bağlıdır (Castles ve Miller, 2008: 405). Günümüzde sadece sermaye, mallar ve bilgi akışı değil aynı zamanda insanlar da şimdiye kadar hiç bilinmeyen boyutlarda ulusal sınırları aşmaktadır. Sermaye transferleri ve finans hareketleri kural olarak insanların algısının ötesinde gerçekleşirken, çok sözü edilen küreselleşmenin en göze çarpan sonuçlarından biri göçmenlerin varlığı olmaktadır (Toksöz, 2006: 1). Uluslararası göçün küresel bir nitelik kazanması, yaşadığımız yüzyılda ülkelerin, bir taraftan göç alan, diğer taraftan da göç veren bir ülke konumuna dönüşmelerine, göçün çok çeşitli görünümleri, kategorileri ve bileşenlerinin oluşmasına

neden olduğunu göstermektedir. Küreselleşen dünyada göçmenler, çok farklı kimlikler altında göç hareketlerine katılmakta, söz konusu kimlikleri dolayısıyla girift ilişkiler ağları oluşturmakta ve göç ettikleri toplumları giderek heterojenleştirmektedirler. Uluslararası göçlerin küresel bir boyut kazandığı 21. yüzyılda, söz konusu göç hareketlerinin yoğun olarak görüldüğü yerlerden biri de Türkiye'dir.

Türkiye'ye yönelik göç genellikle düzensiz göç şeklinde gerçekleşmektedir. Türkiye'ye yönelen düzensiz göçün en önemli özelliklerinden bazıları; çalışmak amacıyla ülkeye giren göçmenlerin ülkede kalma sürelerindeki kısalık ve düzensizlik, çalışmanın genellikle kaçak olarak gerçekleşmesi ve Türkiye'ye turist vizesiyle girilmesidir (Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2011: 46). Türkiye'ye gelen ve çalışma yaşamına giren yabancıların çok önemli oranı kaçak olarak çalışmaktadır. Bu kaçaklık olgusu sadece güvencesiz çalışmayı içermemekte beraberinde çalışma ve oturma izinleri olmadan yani resmi kurumların bilgisi dışında işgücü piyasalarına katılmayı ifade etmektedir (Lordoğlu, 2007: 85).

Etnisite, başlıca önemin soya, kültüre ve dile verildiği bazen uysal ve bazen de zorlayıcı karakterli bir grup kimliğidir. Etnik değerler ve kolektif kimlikler, koşullar değiştikçe şekil ve içerik bakımından değişirler, ama yine de, etnik değerler ve bağlılıklar sadece inşa veya icat edilmiş olgular değildir. Etnisite, hem bir dizi değişen etiketler ve taleplerle sosyal açıdan inşa edilmiştir, hem de sosyal örgütlenme şekilleri ve akrabalığın uzantıları içinde yükümlülükler ve sosyal bağlarla dolu bir düzende sosyal olarak temellenmiştir (Fenton, 2001: 34). 19. yüzyıldan itibaren modern devletler etnikliği özellikle seküler bir homojen toplum inşası için araç olarak görmüşlerdir. Devlet içinde bir etnik köken, tüm grupları kapsadığı varsayılan ortak bir tarih, tarihi bir dil ve soy bağı etrafında anlamlandırılmıştır. Bu bağlamda etnik köken salt tarihsel bir temeli ifade etmiş ve ırkla özdeş tutulmaya başlanmıştır. Fakat 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulusçuluğun bir inşadan ibaret olduğunu iddia eden araçsalcı ulusçuluk kuramlarıyla birlikte ulus ve etnisite kavramları üzerine ortaya çıkan tartışmalar, toplumlar içinde homojenliğin doğal olmadığına yönelik itirazların dile getirildiği bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur (Say, 2013: 161). Anavatanlarından, etnik açıdan farklılık arzeden başka bir ülkeye göç eden göçmenler açısından bakıldığında, farklı etnik kimliğe sahip bireylerle karşılaşmış olmanın etkisiyle, bu kişilerin etnik kimliklerinin daha fazla farkına vardıkları söylenebilir. Bu durum özellikle sosyalleşme sürecinin büyük kısmını özyurdunda geçirmiş göçmenler için böyledir. Sosyalleşme sürecini köken olarak bağlı olduğu ülkede değil de başka bir ülkede geçiren ve bu ülkenin eğitim sisteminden geçen sonraki nesillerde ise, bu konudaki etnik kimlik bilinci çoğunlukla dönüşüme uğramaktadır (Anık, 2012: 55). Göçmenlerin etnik kimliklerinin yanı sıra, işgücü piyasası içerisinde toplumsal cinsiyet kimlikleri de merkezi bir yer tutmaktadır.

Toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyetin son derece karmaşık toplumsal ilişkiler ağı içinde kurulduğunu, bu karmaşık ilişkilerin basitçe (ne olduklarının bilindiği varsayılan) biyolojik cinsiyetlerin referans çerçevesi olarak kullanılarak anlaşılmasının mümkün olmadığını ifade eder. Kavramın arkasında yatan fikir, cinsiyetin toplumsal bir inşa olduğudur. Kadınlık ve erkeklik, doğuştan getirilen biyolojik özelliklerden çok, toplumsal birer kurgu olarak ele alınır (Bora, 2012: 22). Toplumsal cinsiyet bölünmesi köklerini geniş bir toplumsal işbölümünün asli unsuru olarak üretim/yeniden üretim koşullarında bulur ve ait olduğu toplumdaki kültürel, dinsel, ideolojik sistemler tarafından pekiştirilir. Cinsiyet biyolojinin alanına girer ve sabit, değişmez özelliklerle tanımlanırken, toplumsal cinsiyet bir toplumda kadınların ve erkeklerin konumlarının birbirine karşılıklı bağımlı karakterini ifade eder ve sosyal bilimlerin alanına girer. İlkinin değiştirilme imkânı yoktur, ikincisi ise sosyal ilişkiler ve etkileşimler tarihi içinde belirlenen nitelikleri kapsadığı için üzerinde çalışılabilir, politik ve düşünsel etkilerle değiştirilebilir (Toksöz, 2011: 65). Sosyologlar cinsiyet kavramını kadın veya erkeğin anatomik veya fizyolojik farklılıklarını belirtmek için kullanırlar. Biyolojik cinsiyet doğuştan getirilirken, toplumsal cinsiyet farklılıkları kültürel olarak üretilir. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet bir inşa sürecinin bir ürünü olup, kültürel kodlaştırma ya da stereotipleştirme anlamına gelmektedir (Günindi-Ersöz, 2016: 20-21). Toplumsal cinsiyet temelinde göçe yaklaşıldığında, günümüzde göçün giderek kadınlaşmaya başladığı görülmektedir. Göçün kadınlaşması, başlangıcından bu yana göç sürecinde göçmen kadınların daha fazla görünür olmaya başlamasıdır. Özellikle 20. yüzyılın sonlarında SSCB coğrafyasından çok sayıda yabancı uyruklu kadının Türkiye'ye göç etmeye başladığı görülmektedir. Bakım ve temizlik sektörünün yanı sıra seks işçiliği gibi alanlarda da istihdam edilen bu kadınların, günümüz Türkiye'sinin göç haritasında belirgin bir şekilde görünür olmaya başladıklarını söylemek zor değildir. Bu bağlamda, Gürcistan'dan Türkiye'ye yapılan günübirlik işgücü göçünde de, göçmen kadın işçiler daha fazla görünür hale gelemeye başlamış, göç sürecinin temel aktörüne dönüşmüştür (Özbey, 2016: 278).

İşbölümü; Emile Durkheim, toplumsal işbölümünün derecesi ile toplumsal bağımlılık ve dayanışma arasında bağlantı kurar. Modern öncesi toplumlar, kendine ekonomik yönden yeterli birimlerin toplamından ibaret olan mekanik dayanışma nitelenmişlerdir. Bu toplumsal birlikteliklerde uzmanlaşma gelişmemiş olduğundan ve farklılaşmamış bir toplumsal yapı hakim olduğundan ayrışma daha kolay olabilir. Ancak toplumsal ahlak ve normlar baskıcıdır ve yaptırımlar cemaat hukuku tarafından uygulanır.

Modern endüstri toplumlarında ise, ekonomik temelde insanlar arasındaki uzmanlaşmış işbölümü ve farklılaşmış karmaşık toplumsal yapı, organik dayanışma olarak nitelenir (Durakbaşı-Tarhan, 2003: 23-24). İşbölümünün tezi şudur, modern toplumu, temelde aynı şeyleri yapan insanlar arasındaki benzerlikler bir arada tutmaz. Bunun yerine, insanları, birbirine bağımlı olmaya zorlayarak bir araya çeken işbölümünün kendisidir (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 85). Durkheim'a göre, bir yandan işbölümü ilerledikçe her birey topluma daha sıkı biçimde bağımlı olmakta, öte yandan her bireyin yaptığı iş uzmanlaştıkça daha kişisel nitelik almaktadır (Durkheim, 2006: 164).

2. Çeşitli Yönleriyle Hopa

Hopa, 1490-1512 yıllarında Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Valiliği sırasında Osmanlı Devletine katılmıştır. 1509 yılında bugünkü sınırlar dışında Gönye kalesinin fethi ve Sancak haline getirilmesi ile Hopa bu sancağa bağlanmıştır. Lala Mustafa Paşa tarafından 1578 yılında fetih sonucu Merkezi Ahıska olmak üzere Çıldır eyaletinin kurulması ile bu eyalete bağlanan ilçe, 1829 yılında Çarlık Rusya'sı ile imzalanan Edirne Antlaşması sonucu Ahıska'nın bu ülkeye verilmesi sonrasında Trabzon eyaletinin bir sancağı olan Batum'a bağlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Kars ve Ardahan'la birlikte Hopa, Kemalpaşa bucağına kadar, Batum dahil olmak üzere Ruslara bırakılınca, ilçe Rize sancağına bağlanmıştır. İlçe, 1915 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 31 Mart 1917 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile Hopa, milli sınırlarımıza dahil olmuştur. Hopa 1936 yılına kadar Rize iline bağlı iken bu tarihten sonra Artvin iline bağlanmıştır (Olgun, 2003: 157).

Hopa, Doğu Karadeniz Bölgesinin doğu kısmında yer almaktadır. Doğusunda Gürcistan Cumhuriyeti batısında Arhavi'nin bulunduğu Hopa'nın, kuzeyinde Karadeniz güneyinde ise Borçka ilçesi bulunmaktadır. Türkiye ile Gürcistan sınırı olan Sarp Sınır Kapısı'na yaklaşık 18 kilometre uzaklıkta yer alan Hopa, bu yönüyle bir sınır kenti olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca Hopa, bir taraftan Artvin, Ardahan ve Erzurum ile Rize ve Trabzon'u, diğer taraftan da başta Gürcistan olmak üzere, Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini birbirine bağlayan bir köprü işlevi görmektedir.

Öte yandan, Hopa'nın 1951 yılında çay dikim sahasına alınmasıyla birlikte, çay tarımı önemli bir gelişme göstermiştir. Ancak ilçede çay tarımının asıl gelişmesi burada çeşitli tarihlerde açılmış bulunan çay fabrikaları sayesinde mümkün olmuştur. Böylece çiftçi ürettiği yaş çay yaprağını daha kolay pazarlama imkanı bulmuştur. Hopa merkez Sundura mahallesinde 1964 yılında faaliyete geçen Hopa Çay Fabrikası ve 1976 yılında faaliyete geçen Kemalpaşa'da kurulmuş olan Kemalpaşa Çay Fabrikası hem yöre halkının çayı pazarlaması hem de fabrikalarda çalışma imkanı bulmasını sağlamış ve bölge ekonomisine önemli bir katkıda bulunmuştur (Akyüz, 2012: 145). Hopa açısından bu süreci etkileyen bir diğer önemli faktör de, 1972'de Hopa limanının faaliyete başlamasıdır. Hopa iskelesi Osmanlı döneminden itibaren Artvin-Ardahan-Kars-Erzurum bölgesinin deniz ulaşımı noktası olarak önemli bir ekonomik işleve sahiptir. Cumhuriyet döneminde buradan yurtiçi ve dışına kereste ihracı yapılmıştır. Murgul bakır ocaklarının faaliyete geçmesiyle iskelenin önemi daha da artmıştır. Bu öneme istinaden Hopa limanı Karadeniz'deki en büyük limanlardan biri olarak projelendirilmiş ve yapılmıştır. Liman, hem kendi iş imkanlarıyla, hem de nakliyat sektörünün gelişimine katkısı itibarıyla Hopa'nın ve bölgenin ekonomik dönüşümünde etkili olmuştur (Aksu, 2012: 246-247). Hopa ekonomisinin bir diğer ayağını oluşturan nakliyecilik özellikle Irak-İran savaşı boyunca bölge ticaretinin gelişmesiyle birlikte önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Bugün de eski Sovyetler Birliği ülkelerine yönelik uluslararası nakliyat sektörü, sınır ticareti ve bölgenin temel geçim kaynağı olmayı sürdürmektedir (Özçep ve Aksu, 2016: 112-113).

Günümüzde Hopa, Türkiye-Gürcistan sınırı olan Sarp Sınır Kapısı'nın açılmasıyla birlikte eski Sovyet coğrafyasından çok sayıda insana ev sahipliği yapmaktadır. Etnik, dinsel ve kültürel kimlikleri nedeniyle çoğul bir görünürlük arz eden ve sosyal, ekonomik ve siyasal nedenlerle göç eden bu coğrafya insanları açısından Hopa, bir çekim merkezi olarak işlev görmektedir. Çünkü Hopa, söz konusu coğrafyaya en yakın yer konumundadır, Gürcistan açısından bir sınır komşusudur, uluslararası ticaret yollarının kavşak noktasında yer almaktadır ve sınırdan kaynaklanan sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal değişim ve dönüşüm süreçlerinin doğrudan etkilerini gösterdiği bir mekânı işaret etmektedir.

3. Çalışmanın Yöntemi

Araştırmada kullanılan yöntem, nitel araştırma yöntemidir. Nitel araştırmada görüşme, temel veri toplama araçlarındandır. İnsanların gerçekliğe ilişkin algılarına, anlamlarına, tanımlamalarına ve gerçeği inşa edişlerine vakıf olmanın iyi bir yoludur. Aynı zamanda, başkalarını anlamak için kullanılan en güçlü yöntemlerdendir (Punch, 2011: 165-166). Nitel araştırmacılar örnek olay ve bağlamların dilini kullanır, toplumsal süreçler ve örnek olayları kendi sosyal bağlamında inceler ve belirli ortamlarda anlam yaratımına veya yorumlarına bakarlar. Toplumsal yaşama birçok bakış açısından bakar ve insanların kimlikleri nasıl inşa ettiğini açıklarlar. Nitel araştırmacılar toplumsal yaşamın çoğu alanını özünde nitel olarak görür. Onlar için nitel veriler kesinlikten yoksun veya eksik değildir; son derece anlamlıdır (Neuman, 2012: 232-233).

Araştırmanın evrenini, Gürcistan'dan Hopa'ya göç eden Gürcü işçiler oluşturmaktadır. Ayrıca bu işçileri çalıştıran Hopalı işverenler de araştırmanın evreni içerisinde yer almaktadır. Bu kapsamda, 20'si Gürcü işçi, 8'i de Hopalı işveren olmak üzere, toplamda 28 kişi ile araştırmanın evrenini oluşturan Hopa'da derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Söz konusu mülakatlarda yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, katılımcının algıladığı dünyayı kendi düşünceleriyle anlatmasını sağlar. Bu dünyaya ulaşmak için sorular çoğunlukla açık uçlu olmalıdır. Görüşmenin büyük bir kısmı, keşfedilmesi gereken konuların açığa çıkarılması için sorular veya bir konu tarafından yönlendirilir. Bu format, konuşma süresince farklı sorularla konunun açılmasına, çeşitli konuların ortaya çıkmasına ve konu hakkında yeni fikirlere ulaşılmasına yardım eder (Merriam, 2013: 88).

Görüşülen 20 Gürcü işçinin 13'ü kadın, 7'si erkek, Hopalı işverenlerin 8'i ise erkeklerden oluşmaktadır. Gürcü işçilerden 5 kadın ve 1 erkek Gürcistan'dan getirdikleri ürünleri Hopa'da satanlar olup, ticaretle uğraşanlardır. 6 Gürcü erkek, Hopa'da inşaat işçisi, çay işçisi, odun kesme işçisi ve taşımacı; 5 Gürcü kadın, lokantalarda bulaşıkçı ve garson; 3 Gürcü kadın ise, otellerde ve evlerde temizlikçi ve bakıcı olarak çalışmaktadır. Hopa'ya çalışma amacıyla göç eden söz konusu Gürcü göçmen işçilerin temel özelliği, birden fazla işte çalışıyor olmalarıdır. Hopa'da görüşülen 8 Türk işveren ise, Gürcü işçilerin çalıştıkları söz konusu sektörlerde, onları çalıştıran kişiler olarak yer almaktadır. Hem Gürcü işçilerin hem de Türk işverenlerin birlikte çalıştıkları işgücü piyasasının temel özelliği ise, yasadışı, düzensiz ve enformel olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, Gürcü işçiler, Sarp Sınır Kapısı'ndan Türkiye'ye yasal olarak giriş yapmakta ve giriş yaparken de kendilerini turist olarak tanıtmaktadırlar. Ancak Türkiye'ye girdikten sonra, Hopa'da çalışma izni olmadan çalışmakta ve oturma izni olmadan yaşamaktadırlar. Çalışma izni olmadığı için, sigortasız bir biçimde ve dolayısıyla kaçak işçi statüsünde yer almaktadırlar. Hopa'da işveren konumunda olanlar ise, Gürcü işçileri kaçak işçi olarak çalıştırmaktadırlar.

4. Elde Edilen Bulgular

Alan araştırmasından elde edilen bulgular, çalışmanın temel sorunsalı ışığında yorumlanmıştır. Bu yorumlamalar yapılırken, öncelikle Gürcü göçmen işçilerin, daha sonra ise işverenlerin konuyla ilgili yaklaşımlarına yer verilmiştir. Söz konusu yaklaşımları belirgin bir hale dönüştürmek amacıyla, görüşülen kişiler etnisite, cinsiyet ve yaş temelinde kodlanmıştır.

4.1. Etnisiteye Dayalı İşbölümü

Uluslararası göç literatüründe sıkça değinilen bir konu, göç yoluyla mekan değiştiren bireylerin, kitlelerin, grupların, dâhil oldukları yeni toplumsal düzen içerisinde birer sorun olarak görülmeleleridir. Etnisite kavramının önem kazandığı bu durumda, göç eden bireyler, gruplar farklı/azınlık etnik gruplar olarak tanımlanmaktadır. Ya göç eden bireyler ya da gruplar, gittikleri ülkede etnikleştirilmişlerdir (Tuna ve Özbek, 2012: 27). Bu bağlamda, Gürcistan'dan genelde Türkiye'ye, özelde ise Hopa'ya yapılan çalışma amaçlı göçte, etnisiteye dayalı kimliğin işgücü piyasası içerisinde belirleyici olduğu görülmektedir. Yapılan görüşmelerde Gürcü işçiler, işgücü piyasasında Gürcü ve Türk işçiler arasında etnisiteye dayalı işbölümünün ne şekilde gerçekleştiğini şu şekilde ifade etmektedirler:

"Çünkü Gürcülere daha az para veriyorlar. Gürcüler daha ucuza çalışıyorlar. Türkleri getirirler, Türkler daha çok para isterler. Türk çalıştırmak pahalı. Gürcüler mecbur olduğu için daha az paraya çalışıyorlar. Kira parası var, geçinmek için, mecbur oldukları için burada daha ucuza çalışıyorlar. O yüzden Gürcüleri tercih ediyorlar" (Gürcü, Kadın, 63).

"Türkler daha çok para alıyorlar. Türkler çalışmayı sevmezler, bizim Gürcüler daha çok çalışmayı severler. Çok çalışırlar yine de az para alırlar. Gürcüler çalışıyor ama Türkler yok, çalışmazlar. Ülkelerindeyiz, neylersin" (Gürcü, Kadın, 70).

Hopa'da ticaretle uğraşan her iki Gürcü kadın işçi, Gürcülere daha az para verildiğini, Gürcülerin daha ucuza çalıştıklarını, buna karşılık Türk işçilerin düşük ücretli işlerde çalışmadığını, bu duruma katlanmak mecburiyetinde olduklarını ifade etmektedirler. Etnik kimlikleri nedeniyle Gürcü işçiler çalışma hayatı içerisinde Türk işçiler karşısında ikincil bir konumda yer almaktadırlar. İşsizlik, yoksulluk ve çaresizlik içerisinde yer alan Gürcü işçiler, Hopa'da ucuz işgücünün kaynağını oluşturmaktadırlar. Taner Akpınar'ın da vurguladığı gibi, kaçak göçmen işçilerin istihdam fırsatı yakalayabildikleri sektörlerdeki işler genellikle emek yoğun, vasıfsız, meslekte yükselme olanakları olmayan, düşük ücretli, kötü çalışma koşullarına sahip işlerdir (Akpınar, 2009: 29). Çalışma hayatında görülen söz konusu etnik farklılaşma, Gürcü işçiler açısından bakıldığında, başka bir ülkede olmanın bir sonucu olarak da cereyan etmektedir. Zira aşağıda yer alan Gürcü kadın işçinin belirttikleri de bu durumu destekler niteliktedir:

"Bence Türk işçilerin daha çok avantajları var. Kendi ülkelerinde yaşadıkları için. Bazen biz işimizi yapıyoruz paramızı az alıyoruz. Onlar bizim yaptığımız işin yarısını yapıyorlar bizden daha fazla para alıyorlar. Belki bizim ülkemizde de olsa biz daha çok avantajlı olurduk onlardan. Biraz kendi topraklarında oldukları için avantajlılar. Gürcüler mecbur oldukları için yapıyorlar" (Gürcü, Kadın, 44).

Başka bir ülkede çalışıyor olmak, Türk işçiler karşısında Gürcü işçiler açısından dezavantajlı bir durum olarak görülmektedir. Dezavantajlı bu durum, düşük ücretlerle çalışmanın yanı sıra, Gürcü işçilerin değersiz olarak görülmelerini de içermektedir. Buna karşın Gürcü işçileri işgücü piyasasında öncelikli farklı kılan nedenler de yer almaktadır:

“Türkler burada bizim yaptığımız kadar iş yapmaz. Biz burada mecbur olduğumuz için ve bunu da Türkler bildikleri için bizi daha çok tercih ediyorlar. Paraya daha çok ihtiyacımız olduğu için en çok bizi tercih ediyorlar. Türkler bizim gibi çalışmazlar” (Gürcü, Erkek, 44).

Türk işçiler karşısında Gürcü işçilerin daha çok paraya ihtiyacı olması, işe alım sürecinde Gürcü işçileri öncelikli hale getirmektedir. Ancak, paraya olan ihtiyacın yanı sıra, Gürcü işçileri işgücü piyasası içerisinde öncelikli hale getiren başka nedenler de bulunmaktadır:

“Bence burada Gürcüleri daha çok seçme sebepleri, Gürcüler sadece para istiyorlar. Burada bir Türk’ü çağırırsalar, sigorta ister, para ister, iş saatlerini kendi söyler önce. Bizim kadar çalışmazlar. Biz atıyorum 12 saat çalışıyorsak, onlar 6 saat çalışırlar, bizden 2 kat daha çok para alırlar. Tek seçme nedenleri o yüzden” (Gürcü, Kadın, 33).

“Türkleri seçseler mesela, çalışmak için, onlara sigorta lazım, onlara daha fazla maaş vermeleri lazım. Ama bizim için aynı şeyi söyleyemem. Biz az para alıyoruz ama eşek gibi de çalışıyoruz. Tek nedeni o bence. Bizim orada böyle imkânlarımızın olmadığını biliyorlar, o yüzden böyle. Yetmiyor aldığımız bu para ama ne yapacaksın, orada da bunu bulamayız” (Gürcü, Kadın, 43).

İşgücü piyasasında Gürcü işçileri öncelikli hale getiren, sigortasız çalışıyor olmalarıdır. Dahası, Gürcü işçilerin daha az para almaları ve daha uzun süreler çalışmaları, onları öncelikli kılan diğer dinamiklerdir. Steve Fenton’un da belirttiği gibi, göçmen işçilerin çalıştırılması göçmen kabul eden ülke için her zaman net bir tasarruf kaynağıdır, çünkü ülke işgücü sektörüne uygun ve bazen de vasıflı işçileri kabul ederek işçilerin ve ailelerinin sosyal güvencelerinden doğacak masraflardan kurtulmaktadır. Göçmen işçilerin sahip oldukları sosyal haklar ne kadar azsa bu o kadar doğru geçerli olmaktadır (Fenton, 2001: 227). Alanda yapılan gözlemler göstermektedir ki, Hopa’da yaşayan yerli halkın önemli bir çoğunluğu, özellikle de işveren konumunda olanlar, ağır çalışma koşullarını içeren işlerde Gürcü işçileri çalıştırmaktadırlar. Halk arasında “Gürcü Pazarı” olarak da bilinen toplanma yerinde, Gürcü işçiler sabahın çok erken saatlerinden akşamın ilerleyen saatlerine kadar, sözü edilen toplanma yerinde, işe götürülmek amacıyla beklemektedirler. Sabahtan akşama kadar bekleyen Gürcü işçiler, Hopa’da, bir taraftan Gürcistan’dan getirdikleri ürünleri pazarda satarak ticaretle uğraşırken, diğer taraftan da, inşaat işçisi, çay işçisi, orman işçisi, nakliye işçisi, lokantalarda garson ve bulaşıkçı, otel ve evlerde ise temizlik işçisi olarak çalışmaktadırlar.

Türkiye’deki yabancı kaçak işçi olgusunu daha iyi anlayabilmek amacıyla bu işçileri çalıştıran işverenlerin bu konuya nasıl baktıklarını incelemek, Türkiye’deki yabancı kaçak işçi sorununu tam anlamıyla kavramak için önemlidir (İçduygu, 2004: 56). Bu bakımdan Hopa’da, Gürcü işçilerin çalışması, Gürcü işçiler kadar, onları çalıştıran işverenleri de ilgilendiren bir boyuta sahiptir. İşverenlerin Gürcü işçilere yönelik bakış açısı, etnisiteye dayalı işbölümünü anlamaya yardımcı olacaktır:

“Bana bir işçi lazım olsa, Türk işçiyi mi getiririm Gürcü işçiyi mi getiririm? Herhalde Gürcü’yü getiririm. Çünkü işini daha düzgün yapar. Çoğu, verdiği işi yapar. Gürcü işçiyi daha düşük ücrete yaptırabiliyorsun. Zaten Türk işçi bulamıyorsun. Bizim burayı mesela sel bastığı zaman, bizim bodrum kat tamamen balçık doluydu. Orayı temizletecek bir Türk işçi bulsaydık, halen daha bekliyorduk temizlemek için. Mümkün değil. Ne yaptık? 2-3 tane Gürcü bulduk, işi gösterdik, bunu yapacaksın dedik, bir fiyat belirledik, 500 lira verdik orayı komple temizlediler. 2-3 günde temizlediler. Sonuçta her yer kirlendi-pislendi ama kaldırılabilir bütün pisliği kaldırıp çıkardılar. İstedğin zaman adam bulabiliyorsun. O sel felaketinde, ben adam bulamazdım, mümkün değil. Hele 500 liraya orayı, mümkün değil temizletmezdim. İstedğim zaman istediğim kadar adam bulabiliyorum. Daha uygun fiyata işimizi hallediyoruz. Zaman kaybetmiyoruz” (Türk, Erkek, 45).

Söz konusu işveren açısından bakıldığında, Gürcü işçi demek, çalıştırmak için her zaman ulaşılabilir pozisyonda olan, istenilen sayıda bulunabilen, işini düzgün yapan, düşük ücretlere çalışan ve en önemlisi de zamanında işini yapabilen olarak tasvir edilmektedir.

İşverenin aktardığı sel felaketi, Hopa’da, 24 Ağustos 2015 tarihinde gerçekleşmiştir. Bizzat araştırmacının kendisi de bu felakete tanıklık etmiş ve felaketten sonraki süreci yerinde gözlemlemiştir. Sel felaketinde pek çok ev ve işyeri zarar görmüştür. Zarar gören ev ve işyerlerinin temizlenmesi ve onarılması sürecinde de Gürcü işçilere olan ihtiyaç çok ileri düzeylerde olmuştur. Çünkü çok sayıda insanın, ev veya işyerini temizletmek ve onarmak için Gürcü işçi aradığı gözlemlenmiştir. Hatta resmi kurumlarda çalışan birkaç kişinin, felaketten hemen sonra bahsi geçen toplanma yerine gelerek, çok sayıda Gürcü işçiyi çalıştırmak üzere resmi araçlarla götürdüğüne tanıklık edilmiştir. Bu durum, esasında göçmen işçilerin işgücü piyasasında kaçak bir şekilde çalışmasının resmi kurumların bilgisi dışında olduğu tezini (Bkz.

Lordoğlu, 2007) geçersiz kılmaktadır. Daha ziyade, bu çalışma pratiğinin resmi kurumların bilgisi dahilinde olduğu, Hopa'daki sel felaketi sonrasında alanda gözlemlenmiştir. Konuyla ilgili olarak bir diğer işveren ise, Gürcü işçi çalıştırmayı şu şekilde değerlendirmektedir:

"Ben bizim bu yöre için diyeyim, maddi yönden söyleyeyim, bizim burada ayı olanlar, ben mesela bir meslek sahibiyim. şoförlük yapıyorum. Benim belirli bir kazancım var. Mesela bunu bir kenara bırak, benim kazancım yıllık 15 milyar. Benim bir de babamdan emekli maaşım var, 15 de o alıyor. 30 milyar. Ben şuanda ekonomik yönden çok rahatım. Kendime ait bir evim var. Ben maddi yönden iyiyim. Bu tarım ürünü, fiziksel, bedenen çalışmak gerekiyor. Kendimiz yapabiliriz. Karadeniz insanı, erkeği-kadını, çalışkandır, yapar. Bizim burada ayı, eskiden hep annelerimiz-ablalarımız-halalarımız topluyordu. O zamanlar, bunlar topladıkları zaman, çaylar azdı, 1 ton, 2 ton, 3 ton veriyordu. şimdi bu gittikçe kademe kademe arttı. Mesela, 5 yıllık aydan 2 ton alıyorsan, bu çay, 10-15 yıllık oldu mu, 15 ton alıyorsun. Kademeli olarak bu yıllara göre arttı, kilolar arttı. Bir de, 10 ton ayı olan biri, bunu 30 günde toplamak zorunda, 1 kişi. Vatandaş şimdi şöyle söylüyor, benim zaten 30 lira kazancım var, buna gideceğim sabah saat 6'dan, akşam 4'e, 5'e, 6'ya kadar. Bununla niye uğraşayım diyor. Bu ay 10 ton muydu, bunu, 2 ton toplamadık diyoruz diyor, 8 ton topladık diyor. Nasıl olsa, haybeden, yani ekstra bir para. Kendini bedenen yormamak, yani yapsa yapar. En kötüsü 300 kilo çay toplar, günlük. 300 kilo çay, şuanda 510 milyon. 1700 lira devlet fiyat biti. Bunun 30 lirasını bir kenara koyun, devlet vergi keser ufak-tefek, 480. 80'i de bir işçiye verirsın, 400 lira. Olmuşa olmuştur. 10 ton toplamadın, 8 ton toplarsın. Elim sıcak sudan soğuk suya değmiyor. Tamamen ekonomik rahatlık ve günlük bazda düşünürsen, 500 liranın 80 lirasını çürütmek, 400 lira topladım mantığı, bu. Bir de fiziksel açıdan, bedenen yoruluyorsun, o. Yani, kendini fiziksel-bedenen yormamak, ikincisi maddiyat. şıf aydan maddiyat sağlayacağını bilse, kendisi yapar. Yani, tek kalem değil. 3 kalem olduğu için, 4 kalem olduğu için. Bir kaleminin de % 20'sini harcıyor, % 80'i gene kendine kalıyor. Biz maddi yönden rahat olduğumuz için, kendi işimizde, yani bizim yörede şu var, bu aya ben dokunmayayım, biri toplasın da, ne olursa olsun mantığı var. Diyor ki, Allah-u Teâlâ, 30 ton çay verdi bana, 3 kişi 1 günde toplarsa 1 ton, 30 gün 240 lira. 30 günde ne yapıyor? 7 milyar. 30 ton, çay da bugün 1700 lira dedik ya, 200'ünü devlet vergi kesiyor, özele düşük veriyorsun, ne ediyor? 1500. 30'u 1500 ile çarp, 45 milyar. 45'in 7 milyarı işçiye demiştik ya, ne kalıyor? 38 milyar. Yüzdeye vurdun mu, % 15-17-18 ediyor. Bu da, Türkiye'de düşünürsen bir tarım ürünü olarak, çok müthiş bir kâr. Ticari zekâ olarak düşünüyorsun, Allah-u Teâlâ bana bu kadar değil de, bu kadar verdi diyorsun. Tamamen maddiyat" (Türk, Erkek, 39).

Söz konusu işveren açısından bakıldığında, Gürcü işçi çalıştırmak, oldukça kârlı bir iş olarak görölmektedir. Ekonomik kazanç elde etmede işveren açısından Gürcü işgücü vazgeçilmez konumdadır. Ayrıca Gürcü işçi çalıştırarak işveren, bu sayede ağır iş yükünden de kurtulduğunu düşünmektedir. Çünkü ay işçiliği, fiziksel zorluğu içeren, bedensel işgücünün yoğun harcandığı bir işçilik olduğundan (Bkz. Beller-Hann ve Hann, 2012) , işveren açısından söz konusu zorluğu aşmanın en elverişli yolu, Gürcü işçiyi çalıştırmaktır. Adam Przeworski'nin belirttiği gibi, kapitalizmde üretken varlık sahiplerinin kendi olanaklarını kâr peşinde devindirdiği bir sermaye piyasası ve bazı emek gücü sahiplerinin kendi hizmetlerini hayatta kalmak için satmak zorunda oldukları bir işgücü piyasası vardır (Przeworski, 2014: 115). Bununla birlikte, çay içinde Gürcü işçilerin çalıştırılması süreci, beraberinde şunu da göstermektedir ki, Hopa'da işveren konumunda olan kişi, aynı zamanda başka bir işte de çalışmaktadır. Alanda yapılan gözlemler de bunu doğrulamaktadır. Zira Hopa'da yaşayan pek çok insanın bir ayağı çay içinde olurken, bir ayağı da kent merkezinde diğer işlerde olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kent merkezinde alışan Hopalı birisi, aynı zamanda çay içinde de işveren konumunda olabilmektedir. Böyle olanlar için çay, ek gelir getiren bir iş olarak görölmektedir. Öyle ki, her iki işi birden yürütmek oldukça hesap gerektirdiğinden, -ki söz konusu işverenin yaptığı sayısal hesaplamalar bunu göstermektedir- çay işi genellikle Gürcü işçilere yaptırılmaktadır. Konuyla ilgili diğer bir işverenin yaklaşımı şu şekildedir:

"şimdi şunu söyleyeyim açıkçası; dışarıdan gelenlerin çalışma sistemindeki, nedir sigortası yok ondan kurtarıyorsun, yemeği yok ondan kurtarıyorsun. Bir tek o Türkiye'deki iş vermek isteyenler için bir avantajdır o. Ha onlar için nedir: Günlük kurtarıldıktan sonra gerisi sıkıntı değildir. Günlük yaşamı etkilemiyor. Nasıl etkiliyor. Sadece buradaki iş verecek olan kişiler, Türkiye'deki iş verecek kişiler için bir artıdır bu. Nasıl bir artıdır. Normalde yapacağı işi yaptırıyor, işini görmüş oluyor. Ha bu işini gördüğu zaman mesela, burada benim bir inşaatım var, benim bu işimi yaptırmam lazım. Türkiye'de işçi bulamıyorum. Ne yaptırmam lazım? Sonuçta bunu birilerine yaptıracam. Bu yapılacak yani. Ama öyle ama böyle bir şekilde işimin ilerlemesi lazımdır. Benim para kazanmam lazım ki iş vererek, bazı kişilere ekmek vermem lazım. Ya sonuçta ben Türk'e yaptıracam Gürcü'ye yaptıracam. Türk'e diyorum ki bunu yap, bu kadar diyor. Bana hesabını yap diyorum. Beni kurtarmıyor bu sefer. Sen ne kadara yaparsın diyorum, işte bu kadara yaparım diyor. Onunki daha

mantıklı geliyor bu sefer. Ne yapmam lazım? Mecbur ona yaptırmam lazım o zaman. Mesela, Türkiye'deki akrabama ben şu otelimi yaptırırken, dedim ki üç aya bitireceksin. Kaç para? O zaman mesela, 20 milyar dedi. Benim akrabamdı, altı aya zor bitirdi. Şimdi Gürcü'ye ben diyeceğim ki bunu bana kaçında teslim edeceksin kardeşim sen? Üç ay mı? Kabul ediyor musun? Ediyorum. Etmezsen parayı keserim diyeceksin-deme şansın var. Hani ne yapacak bu sefer adam. Param kesilmesin, ben işimi erken bitireyim, rahat olayım. Artısı eksisi yok. Türk'e yaptırana kadar yabancıya yaptırmaya tercih ediyoruz. Niye? Çünkü dediğimiz gibi. Bir şey diyorsun, şu oldu bu oldu. Yani dalavere diyeyim sana. Yabancı'nın onu yapma şansı yok. Niye? Paramı kesecek der, paramı kestiği zaman aç kalma şansım var der. Çalışayım, işimi bitireyim paramı alayım der" (Türk, Erkek, 38).

Söz konusu işveren açısından bakıldığında, Gürcü işçi çalıştırmak, sigortasız ve daha düşük ücretlerle işçi çalıştırarak kazancın artırılması anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra, Gürcü işçi çalıştırmak, hem Gürcü işçi hem de işveren açısından karşılıklı bir zorunluluğa dayanmaktadır. Nasıl ki ekonomik kazanç elde etmek amacıyla Gürcü işçiler kendilerini çalışmak zorunda, mecbur ve muhtaç pozisyonda görüyorlarsa, Hopa'daki işveren de Gürcü işçi çalıştırmaya kendini zorunlu görmekte, mecbur hissetmekte ve ona muhtaç pozisyonda olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla işçi-işveren arasındaki bu ilişki, özü itibarıyla tek taraflı olmayıp, karşılıklı bir zorunluluğu içermektedir. Ayrıca, işçi-işveren ilişkilerinde, işverenin istediğinde Gürcü işçiye sözel şiddete başvurduğu, onu parasını vermemekle ya da kesmekle tehdit ettiği de görülmektedir. Bu tür bir anlayış, işverenin işçi üzerinde nasıl bir tahakküm kurduğunu göstermektedir. Gürcü işçi üzerindeki tahakküm kurma taktik ve stratejileri, işveren tarafından olumlu bir sonuç olarak anlaşılmaktadır. John Holloway'ın de vurguladığı gibi, kapitalizmde toplumsal antagonizma (sınıflar arası ilişki), aleni bir biçimde değil, emek gücünün piyasada bir mal gibi alınıp satılması dolayısıyla gerçekleşen bir sömürü biçimi üzerine kuruludur. Sınıf ilişkilerinin bu biçimi, emeğin özgürlüğü üzerine kurulu dolaysız sömürü süreci ile zor kullanımını içeren ve sömürüye dayalı bir toplum içinde düzeni sağlama süreci arasındaki bir ayrılığı önceden varsayar (Holloway, 2007: 139). Bir başka işveren ise, Gürcü işçi çalıştırmakla ilgili şunları vurgulamaktadır:

"100 liraya çalıştıracak insan, 60 liraya çalıştırır, nasibini alır. Serbest ekonomi olduğu için, herkes kendi cebini hesaplar. Birilerinin sırtından faydalanmak için daha ucuz işçi, daha eleman alınır. Bizim bu yörede, 3. sınıf vasıftaki işleri, bu yörenin insanları yapmıyor. Adam, ben odun mu doğrayacağım diyor. Adam, ben bulaşık mı yıkayacağım diyor. Adam, ben çamaşır mı yıkayacağım diyor. Adam, ben çay mı toplayacağım diyor. Adam, ben masa mı sileceğim diyor. Bizimkiler gibi 1 saat çalışıp, 2 saat sigara içmiyorlar. Adam mesaiye başladı, yemek saatine kadar işini yapar, yemeğini yer, yerine gider. Ama buranın işçisi öyle değil. Yoruldum belim ağırdı, sigara içeceğim diyor, tuvalete kaçır 1 saat gelmez. Bir de iş vasfı var. Vasfıyla gelmiş zaten adam buraya. Bunların yaptıkları iş sağlam, yani yapıyor adam. Eğer bulaşıkçıysa, en iyi bulaşığı yıkar. Eğer duvar yapıyorsa, en iyi duvarı yapar. Tuğla çekecekse 5. kata, en iyi şekilde çeker. Çayı en iyi şekilde toplar. Buradaki insanlar günde 100 kilo çay toplamaz ama onlar akşama kadar 2 kişi 1 ton çay toplar. Daha düşük çalışıyor. Bir de insan yok. 3. sınıf, 5. sınıf iş yapan insan yok memlekette. En basit örnek vereyim, adam annesine bakıcı olarak 1 Türk'le, 1 Gürcü tutuyor. Ona kızabiliyor, anneme bu şekilde bak diyebiliyor ona. Ama buranın yerlisine onu diyemiyor. Kimse çalışmıyor zaten. Gidip de benim annem, senin annene bakıcı olarak çalışmaz zaten, yapmaz. Gürcü yapıyor" (Türk, Erkek, 53).

Söz konusu işveren, Gürcü işçi çalıştırmanın oldukça kazançlı olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, odun kesmek, bulaşık yıkamak, çay toplamak, garsonluk yapmak gibi işlerde, Hopa halkının çalışmadığı, bu tür düşük statülü işlerde Gürcü işçilerin çalıştığı görülmektedir. Söz konusu işverenin söyledikleri şunu da göstermektedir: Hopa'da Gürcü işçilerin düşük statülü işlerde düşük ücretlerle çalışmalarının bir nedeni de, yerli işgücünden kaynaklanmaktadır. Çünkü yerli işgücü, yani Hopa'da yaşayan ve çalışabilecek durumda olduğu halde, söz konusu işlerde çalışmayanlar, Gürcü işçilerin çalıştıkları işi ve aldıkları ücreti kendilerine yakıştırmamaktadırlar. Ahmet İçduygu'ya göre, yabancı kaçak işçiler Türkiye'de geçici işlerde, çoğu zaman çok kısa süreli olarak, ya da mevsimlik olarak ve yerli işgücünün çoğu kez yapmak için fazla istekli olmadığı işlerde çalışmaktadırlar (İçduygu, 2004: 14). Türkiye'de istihdam'da olan göçmenlerin büyük kısmı, yerli işgücünün yapabileceği vasıfsız işlerde kayıtdışı olarak çalışmaktadır. Kaçak çalışanların geldikleri ülkeler zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte esas itibarıyla eski Sovyetler Birliği'ne bağlı ülkeler veya Doğu Bloğu ülkeleridir. Rusya, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan bunlar arasında sayılabilir (Toksöz ve Ünlütürk-Ulutaş, 2011: 169). Ayrıca Gürcü işçilerin çalıştıkları işleri daha kaliteli bir şekilde yapmaları, her işe uygun, yetenekli Gürcü işçilerin olması, işveren açısından Gürcü işçileri daha cazip hale getirmektedir. Burada şunu hatırlatmak gerekir: Gürcü işçiler, yüksek vasıflı işçilerdir. Düşük statülü işlerde düşük ücretlerle çalışsalar da, Gürcü işçilerin her biri üniversite öğrenimi görmüş,

kentli ve nitelikli mesleklerde çalışmış kişilerden oluşmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Gürcistan ekonomisinin çökmesi, bu ülke halkının önemli bir çoğunluğunu sefalete, açlığa, yoksulluğa, işsizliğe sürüklemiş ve dünyanın pek çok yerine göç kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu yüzden, Gürcü işçilerin Hopa'daki yaptıkları işleri çok kaliteli yapıyor olmaları, esasında daha önce Gürcistan'da bu işin eğitimini almış olmalarına dayanmaktadır.

Yukarıda bahsedilen, Gürcü işçilerin çalıştıkları işleri yerli işgücünün kendisine yakıştırmama durumunu bir başka işveren ise şu şekilde özetlemektedir:

"Buranın insanı çalışmıyor, aç değil. Burada fakir yok. Burada 10 yaşındaki çocuğun cebinde telefon, 50 lira da para var. O çocuk 20 yaşına geldiğinde çalışır mı hiç! Açlık görmemiş, yoksulluk görmemiş, nefesi kokmamış, öyle büyümüş. 20 yaşından sonra gel o çocuğu bük, gel deki sen çalışacaksın, çalışmaz. Şimdi lokantaya git, adam günde 40-50 milyona garson bulamıyor. Bu sefer döndü dolaştı, geldi Gürcü'ye. Benim kardeşim bugün önlük arıyordu. Ne yapacaksın dedim önlüğü? Gürcü kadın aldım çay ocağına, önlük lazım dedi. Çay satacak adam bulamıyor. Demek ki, adam aç kalmamış. Akşama kadar orada hamallık mı yapacağım diyor, akşama kadar bardak mı yıkayacağım diyor. Bu sürümde 6 tane Gürcü çalıştırdım, günde 80 lira yevmiyeye, 6-7 gün çay topladılar, çay toplattırdım, 3200 lira çıkardım Gürcü'ye verdim. Eşim tek, çocuk Kemalpaşa'da, öbürü Eskişehir'de okulda, ben de buradayım. Çay da toplanacak, 10 tane de çayım var. Birini çalıştırmam lazım. Türk'e gidiyorum, açık ve net söylüyorum, benden günlük 120 lira istediler, ama Gürcü 70-80 lira. Buranın işçisi o paraya gelmez, çalışmaz. Türk işçisi çok para istiyor ama Gürcü daha az istiyor. Gürcü'yü çalıştırana kadar Türk'ü çalıştır, paranı Türk'e ver, ekonomi burada kalsın, paran burada kalsın, yatırımı burada yap, işsiz kalmasın, caddede bağırmasın, adam aç kaldım demesin ama yok işte, çalışan yok. Bir tane çalışacak, aklı başında adam yok, bulamadık" (Türk, Erkek, 53).

Gürcü işçileri genellikle vasıfsız işlerde çalıştırdıkları için, bu tür işlerde çalışmak Hopa'da yaşayanlar tarafından çok fazla beğeni toplamamaktadır. Çünkü kendisini Gürcü işçi ile aynı kefeye koymama hali, onu ve yaptığı işi aşağılama, kendisini yüksek nitelikli işlere layık görme içgüdüğü ve kendi ülkesinde olma duygusu etkili olmaktadır.

Gürcü işçilerin yetenekli olmaları ve kendi içlerinde her işe uygun donanımlı insanların olması durumunun, yukarıda da bahsedildiği üzere, Hopa'daki işverenlere cazip gelmesiyle ilgili olarak bir başka işveren şunları belirtmektedir:

Gürcüleri, onun sanatından, becerisinden, işgücünden istifade ederim. İstifade ederim bunlardan. Mesela, diyelim ki şuraya bir su bastı, bizimkilere dedik, oy anasını be! En azından 500 milyon. Geldi birisi, ne verersen ver, başladı, kovayı aldı, 50 milyon zorla verdim. Beceri var bu insanlarda, bu insanlardan istifade edeceksin (Türk, Erkek, 55).

Gürcü işçi, sahip oldukları yetenekleri, çalışma biçimleri, her tür işte ve ücrette çalışıyor olması nedeniyle, işveren açısından bulunmaz bir nimet özelliği taşımaktadır. Gürcü işçiden her anlamda fayda ve çıkar sağlama, kazanç elde etme, onu her tür iş için kullanma, esasında Gürcü işçileri daha fazla değersizleştirmekte ve nesneleştirmektedir. Etnik kimliğinin Gürcü olması, o işçiyi işgücü piyasasının etnik hiyerarşisinde alt sıralara dahil etmektedir. Etnik hiyerarşinin alt sırasında yer almak, daha ucuza çalışmayı, daha uzun süreler çalıştırılmayı ve sigortasız çalıştırılmayı içermektedir.

4.2. Toplumsal Cinsiyete Dayalı İşbölümü

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların ve erkeklerin paylaştıkları işleri tanımlarken aynı zamanda kadın ve erkek arasındaki güç ilişkilerine gönderi yapmakta ve bu güç ilişkilerini yeniden üretmektedir. Bu işbölümü hem toplumda hem ev içinde hangi işi kim yapar gibi bir ayrıma karşılık gelmektedir (Dedeoğlu, 2000: 150).

Kadın göçünün en belirgin olarak gözlemlendiği ülkeler arasında eski sosyalist ülkelerin yer alması özellikle dikkati çekmektedir. Sosyalist ülkelerin piyasa ekonomisine hızlı ve kuralsız geçişleri çok yönlü etki yapmıştır. Bu ülkelerde sosyalist düzende yaşamaya alışmış olan sıradan bireyler piyasa ekonomisine yabancıydı, bu nedenle onların piyasanın kurallarına uyum göstermeleri oldukça güç olmuştur. Bireylerin işsizlikle, güvencesiz bir ortamda, sağlık, eğitim, konut, çocuk yuvası ve diğer refah kurumlarının desteği olmadan, tek başına baş edebilmeleri mümkün olamamış ve yoksullaşma gözle algılanabilir hale gelmiştir (Erder, 2011: 197). Türkiye'de düzensiz göçün artmaya başladığı 1980'li yılların sonu, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine denk gelmektedir. Bu nedenle, bu süreç Türkiye'ye yönelik kadın göçünün belirginleşerek gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur (Demirdizen, 2013: 329). Sovyet Sisteminin çöküşünün beraberinde getirdiği yıkım sürecinde kadınlar işsizlik ve yoksulluk gibi dezavantajları iki kez göğüslemiş ve sarsıntıyı daha derinden tecrübe etmişlerdir. Ayrıca çöküş ortamında yaşanan ekonomik ve sosyal buhran, aile içi şiddetin ve boşanma oranlarının artmasına sebep olmuştur. Bu etkenler, kadınların daha iyi bir hayat arayışı için mücadele ettikleri ve ailelerini geçindirmenin yollarını

aradıkları bir ortamın oluşmasına yol açmış, böylelikle kadın göçü kitlesel olarak yayılmıştır. Bu süreçte gerek Batı Avrupa ülkelerinde, gerekse Türkiye’de, hatta bazı Orta Doğu ülkelerinde çöküşle birlikte göç eden Sovyetler Birliği kökenli kadınların yoğunluğu artmıştır (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009: 15). Bu bağlamda, işgücü piyasasında etnisiteye dayalı bir işbölümünün yanı sıra, toplumsal cinsiyete dayalı olarak da bir işbölümünden bahsetmek mümkündür. Zira Gürcistan’dan Türkiye’ye çalışmak amacıyla çok sayıda kadın göç etmektedir. Hopa’ya göç eden Gürcü kadınlar, yani araştırma kapsamında görüşülenler, genellikle, ticaretle, lokantalarda temizlikçi ve bulaşıkçı, otellerde ve evlerde temizlikçi ve bakıcılık işlerinde çalışmaktadırlar. Bu çalışma pratiğiyle ilgili olarak, ticaretle uğraşan bir Gürcü kadın şunları ifade etmektedir:

“Bence, Gürcü kadınlar yani, Türk kadınlar, bizim Gürcü kadınların yaptıklarını, çalıştıklarını yapamazlar burada. Normal gümrüğe bile gitmezler, her akşam giriş çıkış yapmazlar. Belki de mecbur olmadıkları için yapmıyorlardır, bunu bilemem, ama benim gördüğüm kadarıyla fazla çalışmazlar” (Gürcü, Kadın, 27).

Söz konusu Gürcü kadının ifadelerine bakıldığında, Gürcü kadınların Türk kadınlar göre daha çok çalışkan oldukları, daha fazla mecbur durumda olduğu için çalıştıkları görülmektedir. Gürcü kadın işgücü, ekonomik olarak kötü koşullara sahip olduğu için, işgücü piyasası içerisinde zorunluluğu, mecburiyeti ve bağımlılığı nedeniyle yer almaktadır. Bu nedenle ucuz işgücü kaynağını oluşturmaktadır. Guy Standing’e göre, bir yandan daha fazla pozisyona kadınlar yerleştirilirken, daha çok kadınların yapabildiği esnek işler de artmaktaydı. Emeğin enformelleşmesi, hizmet sektörünün genişlemesi ve serbest üretim bölgelerinde kadınların istihdam edilmesi, bu eğilimin sacayaklarıydı. Tabii bu, kadınların elde ettiği gelirlerde ya da çalışma koşullarında bir ilerleme olduğu anlamına gelmiyordu. Gerçekten de toplumsal cinsiyete dayalı ücretler ve sosyal gelir farklılıkları dünyanın bazı bölgelerinde olumlu yönde değişiklik gösterse de, adaletsizlikler ortadan kalkmadı (Standing, 2014: 108-109).

Öte yandan, ticaretle uğraşan Gürcü çalışanlar, Hopa’da yaşayan Türk kadınlara göre daha çok çalışmalarının nedenlerini, Doğu Karadeniz Bölgesinde hakim olan ataerkil toplumsal yapıya bağlamaktadırlar:

“Türkiye’de kadınlar, hanım gibi evde oturuyorlar. Bu da çok hoşuma gidiyor ki, Türkiye’de öyle var ki, evini kocası besleyecek, çalışacak. Kadınlar evde çocuklarına bakacak. O şekilde Gürcü kadınlar daha çalışkandır. O da mecburiyetten” (Gürcü, Erkek, 48).

“Aslında her şey erkeklerde bitiyor. Bizim erkeklerde iş yok. Buradaki kadın kocasına, kayınpederine 2 bardak çay verse, akşama kadar teşekkür ediyorlar. Biz burada çalışıyoruz, bizim çalıştığımızı gidince bile beğenmiyorlar” (Gürcü, Kadın, 49).

“Bence buradaki kadınlar çok dinç duruyorlar. Bedensel olarak daha çok çalışabilirler ama çalışmıyorlar. Minnet etmiyorlar, çünkü kocaları çalışıyor. Bizde kocalarımız, ya hastadırlar ya da çalışmıyorlar ya da gelmek istemiyorlar” (Gürcü, Kadın, 48).

Ataerkil toplumsal yapının hakim olması nedeniyle, Hopa’da, yerli kadınların önemli bir kısmı, Gürcü kadınların çalıştıkları işlerde çalıştırılmamaktadırlar. Çünkü söz konusu kadınların eşleri olan Türk erkekleri, onların çalışma hayatına katılımını istememektedirler. Ancak burada vurgulanması gereken, her ne kadar Hopa’da Gürcü işçiler gibi çalışmasalar da, Türk kadın işçilerin Doğu Karadeniz bölgesinde pek çok alanda (özellikle çay işçiliğinde) çalıştığı da bilinmektedir (Bkz. Beller-Hann ve Hann, 2012). Kadınlardan beklenen, genellikle ev ile sınırlı alanda ya da Gürcü kadınların çalıştıkları işlerin dışında kalan diğer işlerde toplumsal rollerini icra etmeleridir. Bu nedenle, yerli kadınların önemli bir kısmı, Gürcü kadınların çalıştıkları işlerin pek çoğunda çalışmamaktadırlar. Çok sınırlı düzeyde ortak işgücü alanı bulunmaktadır: çay toplama, temizlik, bakıcılık vb. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ataerkil bir temelde sürdüğü işgücü piyasasıyla ilgili benzer bir bakış açısı, lokantada bulaşıkçı olarak çalışan Gürcü kadınlarda da görülmektedir:

“Biz mecbur olduğumuz için bu kadar çalışıyoruz. Gürcistan’da belki de burada yaptığımız işi yapmayız, bu kadar çok çalışmayız. Türkiye’de özellikle kadınlar çalışabilirler ama çalışmıyorlar. Kendilerini yormamaya çalışıyorlar. Yapanlarda var, parasız olanlarda var ama belki de bizim yaptığımızın 5’te 2’sini yapıyorlardır. Ama bizden daha çok para alıyorlar. Onların burada bizden daha çok değeri var” (Gürcü, Kadın, 44).

“Burada Türk kadınlarının bizim gibi çalıştığını hiç görmedim. Kendilerine zarar vermezler o kadar. Kocalarını daha çok çalıştırıyorlar. Ben düşünüyorum ki, Gürcü kadınlar bence böyleler, bizim tarafta da olsa, yine çalışırlar. Böyle bir şey olmasa da bizde, yine bir bedensel olarak çalışırlar. Türkler bunu yapmazlar” (Gürcü, Kadın, 33).

Ataerkil ideolojinin içkin olduğu toplumsal yapıda, erkekler daha çok çalışma hayatında yer alırken, kadınlar genellikle erkeklerin belirlediği alanda yer almaktadırlar. Bu ideoloji, toplumsal cinsiyet temelli işbölümü çerçevesinde kadınların çalışma hayatına katılımını engelleyen bir özelliğe sahiptir. Böyle bir

anlayış, çalışma hayatında kadınların çalışabileceği pek çok iş kolunda önemli bir boşluk oluşturduğundan, bu boşluklar kaçak olarak çalışan göçmen kadın işgücüyü doldurulmaya çalışılmaktadır. Hopa'daki işgücü piyasasında oluşan söz konusu boşluklar da Gürcü kadın işgücü aracılığıyla doldurulmaktadır. Ataerkil anlayışın egemen olduğu işgücü piyasasında Gürcü kadın işçiler, yerli kadınların emrinde pek çok sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Evlerde temizlikçi olarak çalışan bir Gürcü kadın, karşılaştığı sorunu şu şekilde belirtmektedir:

"Biz yapıyoruz ya, hiç kimse Gürcü kadın kadar dayanamaz. Çünkü özür diliyorum bunu söylüyorum ama sizin kadınlar evde oturacaklar, sadece para, para, para. Çünkü ben evlere gittiğimde görüyorum. Evde oturuyor, kendisi, bu bardağı alıp oraya koymayacak. Böyle evleri artık kestim, gitmiyorum. Çünkü ben de insanım. Elimden geldiğini yaparım. Ama sen kendi içtiğin bardağı, diyorsun ki bana, al oraya getir, bir de kaprisinle söylüyorsun, ben o kadar katlanmam. İnsan gibi davranacağım, insan gibi davran. Benim için fark etmez, Türk mü, Gürcü mü, Ermeni mi, insan olana canımı veririm. Ben öyleyim" (Gürcü, Kadın, 35).

Temizlikçi olarak çalışan Gürcü kadınlar, yerli kadınların emrinde çalışırken sosyal ve psikolojik açıdan olumsuz etkilenmektedirler. Bu etkilenme biçimi, hiç kuşku yok ki, Gürcü kadınların yoksulluk, işsizlik, çaresizlik nedeniyle katlanmak zorunda kaldığı durumlarda ve ataerkil ideolojinin işlediği toplumsal yapıda ortaya çıkmaktadır.

Doğu Blok'unun yıkılması, refah devletinin dönüşümü ve dünyayı etkisi altına alan neo-liberal dalga, ekonomik nedenle göç eden kadınların temel gerekçelerini oluştururken, kadınların işgücüne katılımlarının artışı, nüfusun yaşlanması ve ev hizmetlerinin metalaşması, sektörün genişlemesi ve işgücü talebinin artışıyla sonuçlanmıştır (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009: 18). Selmin Kaşka'ya göre, sanayileşme ve modernleşme süreciyle birlikte ortadan kalkacağı varsayılan ücretli ev içi hizmetlerle ilgili son on yıllarda yaşanan gelişmeler bu varsayımı doğrulamamıştır. Son 20-30 yılda tüm dünyada ücretli ev içi hizmetlerin gittikçe önem kazanmaya başladığını görüyoruz (Kaşka, 2007: 227). Saniye Dedeoğlu ve Çisel Ekiz-Gökmen'e göre ise, göçmen kadınlar, genellikle ev içi hizmetlerde çalışmayı tercih etmektedir. Çünkü Avrupa'da temizlik ve çocuk bakıcılığı gibi işlerden kazanılan paralar, göçmenlerin kendi ülkelerinde kazanabileceklerini kat kat aşmaktadır. Bakıcılık ve temizlikle kazanılan para, ülke standartları açısından bakıldığında çok düşük olmakla birlikte, küresel gelir farklılıkları gözetildiğinde göçmenler için önemli bir gelir kaynağıdır. Göçmen kadınların ev içi hizmetlerde çalışmalarının bir diğer nedeni ise, kendi ülkelerinde elde ettikleri eğitim ve vasıfların göç edilen ülke tarafından tanınmamasıdır. Bu nedenle, göçmen kadınlar bir vasıfsızlaşma süreci geçirmektedir. Sahip oldukları eğitime ve vasıflara rağmen, göçmen kadınlar genellikle vasıfsız işçi gibi kabul görmekte ve kendi vasıflarının aşağısında işler yapmaktadırlar (Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2011: 24).

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, etnisiteye dayalı işbölümünde olduğu gibi, sadece Gürcü işçileri ilgilendirmemektedir, ama aynı zamanda, bu işçileri çalıştıran işverenleri de ilgilendiren çift yönlü bir süreçtir. Bu açıdan Gürcü kadın işçilerin Hopa'daki işgücü piyasası içerisindeki konumlanmalarını, işverenlerin bakış açısından da anlamak mümkündür:

"Daha çalışkanlar. Mesela evimizdeki temizlik. Gürcü gelir, geldiği zaman, her tarafı pırıl pırıl yapar, köşelere girer. Türk çağırдыңın zaman, sabahleyin geç gelir, öğlen yemek, Gürcüye de veriyorsun ona da veriyorsun, Gürcü yemeğini yer, hemen işine başlar. Bizimki yemekten sonra çayını içer, istirahat eder, sigarasını yakar, ne bileyim televizyon seyrederek biraz, biraz dinlenir. Yani her işi tarif etmen gerekir. Şunu şöyle yap, bunu böyle yap diye ama Gürcüye onu öğretemezsin, yemeğini ver öğlen, gerisine karışma, her şeyi temizler. Hepsisi değil ama içinde hırsız da çıkabilir. Onlar istisna, bizimkilerde de oluyor. Ama işini düzgün yapar. Yani, işte şurası tuvalettir, şuraya girmeyeyim, şuraya sürmeyeyim, yok, girer altına, güzel bir şekilde temizler. İşini düzgün yapar, öyle söyleyeyim. Ve daha hızlı yapar" (Türk, Erkek, 45).

"Bizim Türk kadınları biraz nazlıdır: Ben bu işi yapmam, bu işi yaparım, o pistir yapamam gibi. Gürcü kadını öyle değil. Ama Gürcü bugün ben paramı kazanayım, işimi de bitireyim, işime bakayım evime gideyim diye düşünür. Bizim Türkiye'de üç kişi bir araya gelsin laklak çok severler. Gürcü kadın öyle değil. Sen bunu yapacaksın. Mesain kaçta bitiyor? Dörtte. Dörtte bitirip işini bırakacaksın. Ha birbirleriyle laklakı nerede yaparlar? Evlerinde otururlar, içecekleri zaman otururlar, sabaha kadar konuşurlar. İş zamanı iş, laf zamanı laftır" (Türk, Erkek, 38).

"Bu 3. sınıf ve 4. sınıf işleri Türk kadınlardan daha iyi yapıyorlar. Gürcü kadınlar işini daha iyi yapıyorlar. Daha istekli, daha güzel, daha iyi yapıyorlar. Bulaşık yıkıyor, bilmem ne. Bir Türk kadını yıkamaz, gelmez. 1. gün gelir, 2. gün kaçar. Ben burada yapamam der. Bu şartlar altında çalışamaz, yapamaz" (Türk, Erkek, 53).

Üç işverenin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Gürcü kadın işçilerin, işlerini kaliteli yaptıkları, daha fazla çalıştıkları, her tür işte çalışabildiği, zorunluluktan ve mecburiyetten bu tür işlerde çalıştıkları

görülmektedir. Buna karşılık, Hopa'daki Türk kadın işçilerin, vasıfsız işlerde çok fazla çalışmadıkları, çalışanların da işlerini kaliteli yapmadıkları, çok az çalıştıkları, işverenin istediği şekilde çalışmadıkları sonuçları ortaya çıkmaktadır. İçduygu'ya göre, Türkiye'deki işverenler için sigorta ve sendikalaşma haklarından yoksun, çalışma izni ve herhangi bir sağlık güvencesi olmayan kaçak işçi çalıştırmak karlılık açısından avantajlıdır. Ayrıca bu yabancıların çalıştırılması, Türk işçilerin ücretlerinin düşük tutulmasında ve sendikalaşmanın az olmasında da önemli rol oynamaktadır. Özellikle yasal olmayan giriş ve vize ile tanınan süreden uzun kalma biçiminde olan yasadışı göç akımları sayesinde işverenler bu göçmenleri daha az ücretle ve daha çok çalıştırabilmektedirler (İçduygu, 2004: 56). Göçmen Gürcü kadınlar, Hopa'daki işgücü piyasasında, yerli kadın işgücünün tercih etmediği işlerde çalışmaktadırlar. Bu işler, düşük statülü ve düşük ücretleri içerdiği gibi, aynı zamanda işverenin sözel ve duygusal şiddete kolayca başvurabildiği, dolayısıyla, göçmen kadın işçilerin her anlamda tahakküm altına alındığı işlerdir. İşçi-işveren ilişkilerinin salt paraya dayandığı bu ilişki ağı içerisinde, göçmen kadın işçiler ekonomik nedenlerle çalışma koşullarının zorluğuna katlanmak durumunda kalmaktadırlar. İşveren konumundaki kişiler açısından ise, göçmen kadın işçiler, her işte çalıştırılabilen, koşulsuz itaat eden, aşağılanmaya, dışlanmaya ve değersiz görülmeye müsait kişiler olarak görülmektedir.

Sonuç

Gürcistan'dan Hopa'ya yapılan göçte, Gürcü göçmen işçiler, işgücü piyasasına etnik ve toplumsal cinsiyet kimlikleri aracılığıyla dahil olmuşlardır. Çalışma yaşamında buldukları konum, sözü edilen kimlikleri ekseninde şekillenmiştir. İşgücü piyasasında düzensiz, kaçak ve enformel bir şekilde çalışmaları, Gürcü işçilerin etnik ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü de belirlemiştir.

Etnisiteye dayalı işbölümü, Türk işçiler karşısında Gürcü işçilerin ucuz işgücü kaynağına dönüşmesine neden olmuştur. Bir başka ifadeyle, Gürcü işçiler Türk işçilere göre daha düşük statülü işlerde, daha düşük ücretlerle çalışmaktadırlar. Bunun karşısında Türk işçilerin önemli bir kısmı Gürcü işçilerin çalıştıkları işlerde çalışmayı kendilerine uygun bulmamaktadırlar. Çalışanların çoğu ise Gürcü işçilere göre daha fazla ücret talep etmektedirler. Ayrıca, Gürcü işçiler Türk işçiler karşısında daha uzun süre çalışmaktadırlar, buna karşın Türk işçiler Gürcü işçiler kadar uzun süre çalışmamaktadırlar. Türk işverenler açısından bakıldığında, Hopa'daki vasıfsız işlerde genellikle Gürcü işçiler tercih edilmektedir. Çünkü Gürcü işçileri ucuz işgücü olarak çalıştırdıkları için Türk işverenler, bu sayede daha fazla kar elde etmektedirler. Daha fazla kar elde etmedeki temel motivasyon ise, Gürcü işçilerin kaçak işçi olarak çalışmasıdır. Kaçak işçi çalıştırmak, daha az maliyetli olduğu için, Türk işverenler için cazip hale gelmektedir.

İşbölümünün bir diğer boyutunu da toplumsal cinsiyet oluşturmaktadır. Tıpkı etnisiteye dayalı işbölümünde olduğu gibi, Gürcü kadın işçiler, toplumsal cinsiyet kimlikleri nedeniyle, Hopa'daki işgücü piyasasında ikincil konumda yer almaktadırlar. Bunun temel sebebini ise, genelde Doğu Karadeniz bölgesinde, özelde ise Hopa'da hakim olan ataerkil toplumsal yapı ve ideolojidir. Buna göre, Gürcü kadın işçilerin düşük statülü işlerde, düşük ücretlerle çalışmaları karşısında, Hopa'daki yerli kadın işgücü ataerkil toplumsal yapı nedeniyle işgücüne katılamamaktadır. İşgücü piyasasında çalışan Hopalı erkekler, genellikle sözü edilen işlerde çalışıp, eşlerini çalıştırmadıkları için, Gürcü kadın işçilerin çalıştığı pek çok sektörde Hopa'daki yerli kadın işgücü çalışmamaktadır. Bu tür bir sonuç, aynı zamanda ataerkil ideolojinin kapitalist piyasa ekonomisine temel oluşturduğunu, onu daha fazla etkili kıldığını, örgütlediğini ve motive ettiğini de göstermektedir.

Öte yandan, Gürcü kadın işçilerin çalıştıkları işlerde Türk kadın işçilerin çalışmamasının, esasında, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kadar, yine etnisiteye dayalı işbölümünün belirleyici olduğunu da işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle, Hopa'daki işgücü piyasasında görülen işbölümü, her ne kadar etnisite ve toplumsal cinsiyet kimlikleri ekseninde şekillense de, sözü edilen kimliklerin her ikisini birden içeren/kesen bir işbölümünün olduğu da görülmüştür.

Yapılan alan araştırması, hem etnisiteye hem de toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde işgücü piyasasında çalışma biçimi, işe yüklenen anlam, zaman ve işin niteliği açısından dört farklı sosyolojik farklılaşmanın ortaya çıktığını göstermiştir:

Çalışma biçimi açısından, göçmen işçilerin (Gürcü işçilerin) yerli işgücüne (Türk işçilere) göre çalıştıkları işleri daha kaliteli yaptıkları görülmektedir. Bu farklılaşmanın temel sebebi, Gürcü işçilerin ekonomik nedenlerle Hopa'ya göç ettikleri gerçeğinden ziyade, onların eğitilmiş, kentli ve yüksek vasıflı mesleklerden geliyor olmalarıdır. Yüksek vasıflı Gürcü işçiler, düşük statülü işlerde çalışsalar da, işlerini daha nitelikli, düzgün ve kaliteli yapmaktadırlar. Buna karşın işgücü piyasasında yer alan Türk işçiler, Gürcü işçilere göre işlerini daha iyi yapmamaktadırlar. Çünkü Türk işçiler, çalıştıkları işleri hem beğenmedikleri için çalışmayı tercih etmemektedirler, çalışanlar ise, çalıştıkları işi Gürcü işçiler kadar daha iyi yapmamaktadırlar. Bu açıdan çalışma biçimi, Türk ve Gürcü işçiler arasındaki farklılaşmayı gün yüzüne çıkarmaktadır.

İşe yüklenen anlam açısından, Gürcü işçilerin Türk işçilere göre, çalıştıkları işlerde kendilerini daha fazla mecbur ve çalışmak zorunda hissettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Gürcü işçiler, kendi ülkelerinin sosyo-ekonomik çöküntü içerisinde olması nedeniyle geçimini sağlayabilmek, işsizlikten kurtulmak ve yoksulluğu ortadan kaldırmak amacıyla Hopa'da çalışmak zorunda oldukları için, bu zorunluluk onları çalıştıkları işe daha farklı bir anlam yüklemelerine neden olmuş ve yaptıkları işler kendileri açısından hayati bir öneme sahip olmuştur. Türk işçiler açısından Gürcü işçilerin çalıştıkları işler, hayati bir önem taşımamaktadır. Çünkü işgücü piyasasındaki Türk işçiler, kendilerini Gürcü işçiler kadar çalışmak zorunda görmemektedirler. Bu nedenle, işe yüklenen anlam, Türk ve Gürcü işçiler açısından temel bir sosyolojik farklılaşmayı ortaya koymaktadır.

Zaman açısından, Gürcü işçilerin çalışma süresi içinde Türk işçilere göre daha fazla ve daha hızlı çalıştıkları, bu süre zarfında daha fazla iş yaptıkları görülmüştür. Öyle ki, araştırmacının yaptığı gözlemler göstermektedir ki, Gürcü işçiler, gün içinde birden fazla işte çalışmaktadırlar. Örneğin, sabahın erken saatlerinde 2 saat taşımacılık yapan bir Gürcü işçi, sonrasında çay toplamaya ya da odun kesmeye gitmiştir. Öğlene kadar çay toplayan, öğleden sonra inşaatta çalışmasına devam etmiştir. Gün içinde birden fazla işte çalışma yönünde yapılan gözlemler, Gürcü işçilerin zamana karşı yarıştıklarını, daha fazla kazanç elde etmek için zamanı günlere değil, saatlere göre planladıklarını göstermiştir. Bunun karşısında, Türk işçiler ise, çoğu kez işin zorluğu, işverenle anlaşamama gibi nedenlerle işi yarıda bıraktıkları, işsiz olmasına rağmen Gürcü işçilerin çalıştıkları işlerde çalışmadıkları görülmüştür. Dolayısıyla, zaman, çalışma hayatında Türk ve Gürcü işçiler arasındaki farklılıkları gösteren sosyolojik bir olgudur.

İşin niteliği açısından, Gürcü işçilerin Türk işçilere göre, her işte çalışan, işin gerektirdiği her türlü zorluğa katlanan oldukları sonucunu göstermiştir. Gürcü işçiler, işbölümüne bağlı olarak işgücü piyasasında ayrışsalar da, çalıştıkları işlerin hemen hepsi düşük statülü işler olup, ağır çalışma koşullarını içerisinde barındırmaktadır. Ağır çalışma koşulları altında Gürcü işçiler, geçimini sağlamak, ekonomik kazanç elde etmek, işsiz ve yoksul kalmamak için çalışmaktadırlar. Koşullar her ne kadar ağır olsa da, söz konusu koşullar altında çalışmak tek çıkış yolu olarak görülmektedir. Türk işçiler ise, Gürcü işçilerin çalıştıkları koşulları kendilerine uygun bulmamaktadırlar. Çünkü koşullar oldukça zor ve bu zorluk karşısında ücretler de yine oldukça düşük olduğu için, Türk işçiler ağır çalışma koşullarına katlanmamayı tercih etmektedirler. Dolayısıyla işin niteliği, Türk ve Gürcü işçileri açısından önemli bir sosyolojik farklılık olarak ön plana çıkmaktadır.

Sonuç itibarıyla, uluslararası göç süreci, etnisite ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü içeren bir boyuta sahiptir. Aynı zamanda bu süreç, hem göçmen işçiler, hem ev sahibi toplumun işçileri, hem de işverenler açısından farklı dinamikleri ve çalışma biçimi, işe yüklenen anlam, zaman ve işin niteliği açısından ise çeşitli sosyolojik farklılaşmaları içermektedir. Genelde eski Sovyet coğrafyasından, özelde ise Gürcistan'dan Türkiye'ye yapılan göç hareketleri, Türkiye'nin işgücü piyasasında yasadışı göçmenlerin sayısının giderek artmasına ve dolayısıyla kayıtdışı istihdamın, enformel çalışma örüntülerinin, kapitalist piyasa ekonomisinin daha fazla genişlemesine neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABADAN-UNAT, Nermin (2006). *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ADIGÜZEL, Yusuf (2016). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Nobel Akademi Yayınları.
- AKPINAR, Taner (2009). *Türkiye'ye Yönelik Düzensiz Göçler ve Göçmenlerin İnşaat Sektöründe Enformel İstihdamı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKSU, Cemil (2012). "Karadeniz'in Sol Köşesi: Hopa (Siyasetin Yerelleşmesi Bağlamında Bir Okuma)", *Karardı Karadeniz*, Der. Uğur Biryol, İstanbul: İletişim Yayınları.
- AKYÜZ, Latife (2012). "Bir Sınır Kasabası Olarak Hopa: Sınırın Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Etkilerinin Analizi", *Karardı Karadeniz*, Der. Uğur Biryol, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ANIK, Mehmet (2012). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- BENHABİB, Seyla (2006). *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*, Çev. Berna Akkıyal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BELLER-HANN, İldiko & HANN, Chris (2012). *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik*, Çev. Pınar Öztamur, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BORA, Aksu (2012). *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emegi ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- CASTLES, Stephen & MILLER, Mark J. (2008). *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Çev. Bülent Uğur Bal & İbrahim Akbulut, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DEDEOĞLU, Saniye (2000). "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye'de Aile ve Kadın Emegi", *Toplum ve Bilim*, S. 86, s. 139-170.
- DEDEOĞLU, Saniye & EKİZ-GÖKMEN, Çisel (2011). *Göç ve Sosyal Dışlanma: Türkiye'de Yabancı Göçmen Kadınlar*, Ankara: Efil Yayınları.
- DEMİRDİZEN, Derya (2013). "Türkiye'de Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmen Kadınlar: Yeni Düzenlemelerle Yarı Köle Emegine Doğru mu?", *Çalışma ve Toplum*, S. 38, s. 325-346.
- DURAKBAŞA-TARHAN, Ayşe (2003). "Sosyolojide Temel Kuramlar", *Sosyolojiye Giriş*, Edt. İhsan Sezal, Ankara: Martı Kitap Yayınları.
- DURKHEIM, Emile (2006). *Toplumsal İşbölümü*, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi Yayınları.
- ERDER, Sema (2000). "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye 'Göç Alan' Ülke mi?", *Mübeccel Kray İçin Yazılar*, Yay. Haz. Fulya Atacan & Fuat Ercan & Hatice Kurtuluş & Mehmet Türkay, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- ERDER, Sema (2007). "Yabancılar' Kurgulanan Ülkenin 'Yabancıları'", *Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, Der. F. Aylan Arı, İstanbul: Derin Yayınları.

- ERDER, Sema (2011). "Zor Ziyaret: Nataşa mı? Döviz Getiren Bavul mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi", *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'a Armağan, Der. Serpil Sancar, Cilt:I, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- FAIST, Thomas (2003). *Uluslararası Göç ve Ulaşımı Toplumsal Alanlar*, Çev. Azat Zana Gündoğan & Can Nacar, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- FENTON, Steve (2001). *Etnisite: Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, Çev. Nihat Şad, Ankara: Phoenix Yayınları.
- GÜNİNDİ ERSÖZ, Aysel (2016). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- HOLLOWAY, John (2007) "Küresel Sermaye ve Ulus-Devlet", *Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi*, Der. Werner Bonefeld & John Holloway, Çev. A. Serkan Mercan, İstanbul: Otonom Yayınları.
- İÇDUYGU, Ahmet (2004). *Türkiye'de Kaçak Göç*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KAŞKA, Selmin (2007). "Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye'deki Göçmen Kadınlar", *Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, Der. F. Aylan Arı, İstanbul: Derin Yayınları.
- KAYA, Ayhan (2014). "Uluslararası Göç Teorileri Bağlamında Yeni Göç Türlerini Anlamaya Çalışmak: Türkiye'de 'Yabancı' ve 'Öteki' Olmak", *Türkiye ve Yeni Uluslararası Göçler*, Edt. Muammer Tuna, Bursa: Sentez Yayınları.
- LORDOĞLU, Kuvvet (2007). "Çalışma Hayatımızda Yeni Yabancılar: Bir Araştırmanın Bazı Sonuçları ve Değerlendirmeler", *Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, Der. F. Aylan Arı, İstanbul: Derin Yayınları.
- MERRIAM, Sharan B. (2013). *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, Çev. Fatma Koçak Canbaz & Muhammed Öz, Ankara: Nobel Akademi Yayınları.
- NEUMAN, W. Lawrence (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I-II*, Çev. Sedef Özge, İstanbul: Yayıncısı Yayınları.
- OLGUN, Yılmaz (Yay. Haz.) (2003). *Cumhuriyet'in 80. Yılında Artvin*, Ankara: Artvin Valiliği Yayınları.
- ÖZBEY, Kerem (2016). *Sınır Kapitalizmi: Gürcistan'dan Türkiye'ye Günlük İşgücü Göçü - 'Hopa Örneği'*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZÇEP, Meryem & AKSU, Cemil (2016). "Kimlikler, Çıkarlar, Siyasetler: Karadeniz Siyasetine Hopa'dan Bakmak", *Değişen Karadeniz'i Anlamak*, Der. Deniz Yıldırım & Evren Haspolat, Ankara: Phoenix Yayınları.
- PRZEWORSKI, Adam (2014). *Kapitalizmde Devlet ve Ekonomi*, Çev. Eren Kırmızıaltın & H. Alpay Öznazik, Ankara: Heretik Yayınları.
- PUNCH, Keith F. (2011). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, Çev. Dursun Bayrak & H. Bader Arslan & Zeynep Akyüz, Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.
- RITZER, George ve Stepnisky, Jeffery (2014). *Sosyoloji Kuramları*, Çev. Himmet Hülür, Ankara: Deki Yayınları.
- SAY, Ömer (2013). *21. Yüzyılda Ulus, Çokkültürlülük ve Etnisite*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- STANDING, Guy (2014), *Prekaryaya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, Çev. Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ŞİRİN-ÖNER, N. Aslı (2012). "Göç Çalışmalarında Temel Kavramlar", *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar*, Der. S. Gülfer İhlamur-Öner & N. Aslı Şirin-Öner, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TOKSÖZ, Gülay (2006). *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- TOKSÖZ, Gülay (2011). *Kalkınmada Kadın Emeği*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- TOKSÖZ, Gülay ve ÜNLÜTÜRK-ULUTAŞ, Çağla (2011). "Göç Kadınlaşıyor mu? Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış", *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'a Armağan, Der. Serpil Sancar, Cilt:I, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- TUNA, Muammer & ÖZBEK, Çağlar (2012). *Yerleşen Yabancılar: Güney Ege Bölgesinde Göç, Yurttaşlık ve Kimliğin Dönüşümü*, Ankara: Detay Yayınları.
- ÜNLÜTÜRK-ULUTAŞ, Çağla & KALFA, Aslıcan (2009). "Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, S. 2, s. 13-28.